

Сухомлинська Леся
науковий співробітник відділу
педагогічного джерелознавства
та біографістики ДНПБ України
імені В. О. Сухомлинського,
м. Київ, Україна
ORCID: 0000-0003-3055-5392
e-mail: 1408koala@gmail.com

ЛИСТ ЯК ФОРМА ЗВЕРТАННЯ ДО ЧИТАЧА В ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦЯХ В. СУХОМЛИНСЬКОГО

Анотація. У статті здійснено теоретичний аналіз малорозробленого аспекту педагогічної спадщини Василя Сухомлинського – епістоляріїв як своєрідного прийому звертання до читача, в яких порушено широке коло питань.

Охарактеризовано епістолярну форму звертання до читача у педагогічних працях В. Сухомлинського як різновид мікроісторичного підходу, що сконцентрований на особистісній інтерпретації проблематики і суттєво збагачує розуміння виховної системи педагога. Виявлено, що його адресатами виступали посадовці, вчителі, колеги-однодумці, опоненти, батьки, діти та ін. Встановлено, що метою використання епістолярного прийому при написанні педагогічних праць було прагнення постійного діалогу з читачем з метою отримання відгуку та для підсилення емоційного виховного впливу. З'ясовано, що вищезгаданий прийом став надзвичайно дієвим інструментом трансляції В. Сухомлинським нових ідей і поглядів на освіту та виховання. Виокремлено педагогічні праці, що найбільш яскраво репрезентують лист як форму звертання до читача, насамперед у таких творах, як «Листи до сина», «Листи до доньки», «Лист про педагогічну етику» тощо.

Зроблено висновок про важливість таких дослідницьких підходів, які надають можливість всебічно проаналізувати педагогічні ідеї, досвід та власне особистість самого Василя Сухомлинського.

З'ясовано, що епістолярна спадщина педагога є невід'ємним складником його творчості, містить у собі багато оригінальних і цінних ідей, але досі залишається недостатньо вивченою, малодослідженою і потребує подальшого розгляду та аналізу.

Ключові слова: Василь Сухомлинський, листи, епістолярії, листування, виховання, звертання, читач.

Постановка проблеми. Роль листів в історії людства є дуже важливою, і для дослідників, науковців епістолярна спадщина має неоціненне значення. У минулі часи, зважаючи на брак умов для вільного обміну думками та інформацією, загалом, епістолярії були не лише документами епохи, а й

своєрідною словесною творчістю, яка має виняткове значення в історії культури.

Традиції використання листів не лише в соціально-культурному сенсі, але й як спосіб педагогічного впливу на адресата (чи адресатів) відомі давно. Дослідження епістолярного складника–листа як форми звертання до читача у педагогічних працях забезпечує спробу альтернативного погляду на персоналію В. Сухомлинського, на новаторство та оригінальність його педагогічних прийомів. Дослідження дає змогу гармонізувати та урізноманітнити дослідницький простір, більш повно і всебічно проаналізувати постать педагога в історичній ретроспективі.

Аналіз останніх досліджень з проблеми. Епістолярії непересічних особистостей завжди були предметом зацікавленості як науковців, так і широкого загалу. Здебільшого знаходимо розвідки вчених-філологів та літературознавців щодо епістоляріїв літераторів – Ж. Ляхової («Теоретичні питання дослідження епістолярію українського письменства», 1996 та «Історія української епістології: дослідження та видання епістолярної спадщини», 2006;), О. Рарицького («Партитури тексту і духу (Художньо-документальна проза українських шістдесятників)», 2016), В. Святовця («Епістолярна спадщина Лесі Українки: Листи в контексті художньої творчості», 1981), Т. Старченко («Епістолярій Європейських письменниць XIX століття: пошуки орієнтирів, християнська мотивація», 1999) та ін.

Питання дослідження епістолярної спадщини Василя Сухомлинського, аналіз виховного потенціалу його творів, що включають листи як форму звертання до читача, вже стали предметом наукового пошуку І. Бега («Василь Сухомлинський: життя в діалозі», 2009), В. Волошиної («Мовно-жанрові особливості педагогічних праць В. О. Сухомлинського», 2006), В. Дьоміної («Формування педагогічних поглядів майбутніх учителів в епістолярній спадщині Василя Сухомлинського», 2011; «Виховний потенціал епістолярного жанру в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського», 2012), В. Іваненко («Виховні можливості епістолярної творчості В. О. Сухомлинського», 2007), О. Петренко («Листи до сина» та «Лист до дочки» В. Сухомлинського: спроба гендерного аналізу», 2002), Л. Сухомлинської («Листи В. Сухомлинського про ціннісне ставлення до світу живого як джерело біографістики», 2020), О. Сухомлинської («Педагогічні апокрифи. Етюди про В. О. Сухомлинського», 2009). Ми ж проаналізуємо листування, листи як особливу форму педагогічної творчості – публіцистичної, яка посідає значне місце у спадщині педагога.

Мета статті – виокремити та представити епістолярії як важливий складник багатогранної педагогічного доробку Василя Сухомлинського, який донині є недостатньо дослідженим, забезпечивши цю частку його спадщини відповідними науковими коментарями та достатньою інформацією про його кореспондентів; розширити та переосмислити уявлення про педагогічні та літературно-художні твори педагога, їх вплив на розвиток вітчизняної освіти і педагогіки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Василь Сухомлинський дуже широко використовував лист як форму звертання до читача у своїй

літературно-педагогічній творчості. Зауважимо, що у просторі радянської цивілізації, з її офіційною лексикою та бюрократичною риторикою, тяжінням до застиглих форм, цей прийом був нетиповим для педагогічної науки, багато в чому новаторським. Форма листа давала йому можливість безпосередньо звертатися не до абстрактного педагогічного загалу, а до конкретної особистості. Коло його адресатів надзвичайно широке. Це і педагоги, і колеги-однодумці, й опоненти, які мали протилежну точку зору на деякі питання, це батьки, які читали праці педагога й зверталися до нього за порадою, і навіть засуджені, священнослужителі, які хотіли з'ясувати якісь болючі питання.

Діти, школярі також писали В. Сухомлинському. Так, у 1970 р. у газеті «Піонерська правда» були надруковані його сім листів-відповідей на лист школярки-шестикласниці під загальною назвою «Як на світі жити» (Сухомлинський, Як на світі жити, 1970). Дівчинка Лена написала В. Сухомлинському листа із запитанням: Як осягнути сенс і мету життя? Педагог, натхненний тим, що така маленька людина «піднялася на вершину, побачила світ і подумала про себе: якою я є і якою повинна стати?» опублікував цикл із семи листів-відповідей, де порушує засадничі питання дорослішання людини і бачення свого місця у суспільстві. Лист «Людина бачить своє майбутнє» розповідає про силу людського духу, що починається з усвідомлення краси, досягнення гармонії через подолання труднощів, продуктивної праці; у листі «Людина непохитна» йдеться про те, що навіть у нелегкі часи, у самих жахливих обставинах людина не має втрачати сили духу, волі до життя, вірити у свої сили; лист «Сила переконаності» розповідає, що дуже сильні почуття, упевненість у своїй правоті, у необхідності справи, яку ти робиш, допомагає здолати труднощі і перешкоди, довести почату справу до завершення; у листі «Який слід має залишити людина на землі» педагог наголошує, що «сенс нашого життя полягає в тому, аби залишити після себе слід на землі», матеріальний, як плід людської праці. Але найбільшим скарбом В. Сухомлинський вважає творення розумної та доброї особистості, а великим майстром того, хто виховує Людину; у листі «Що робить людину мужньою» йдеться про необхідність виховання у собі з самого раннього віку почуття відповідальності за свої вчинки й спроможності брати на себе відповідальність за інших людей, вчитися «наказувати собі не тому, що це подобається нам, а тому, що це потрібно людям, що мене оточують, а тому, потрібно й мені»; шостий лист без назви порушує питання, що багато років турбувало педагога, – про виховання почуттів, про те, що дорослі більше опікуються розвитком розумових здібностей, накопиченням учнями знань, але не вчать дитину відчувати. В. Сухомлинський вкотре наголошує – «уміння відчувати – це найвища людська освіченість». Завершує цикл лист сьомий «Як на світі жити», у якому йдеться про уміння бачити прекрасне, про здатність зачаровуватися красою, про те, що людина, яка пізнала красу, стає мудрою.

Кожен з цих листів, як і більшість педагогічних праць, В. Сухомлинський супроводжує казками, філософським притчами, що посилюють виховний вплив. Згодом ці невеликі оповідання були опубліковані окремими виданнями, зокрема ввійшли у збірку «Я розповім вам казку... Філософія для дітей» (Сухомлинський, Я розповім вам казку, 2016) – «Людина непохитна», «Я жив

ненавистю до ворога», «Який слід повинна залишати людина на землі?» та інші.

Першу частину збірки «Обережно: дитина! В. О. Сухомлинський про важких дітей» (Обережно дитина!, 2008) складає листування педагога з різними адресатами – вчителем Волноваської школи-інтернату, матерями школярів різного віку з різних куточків країни, листування В. Сухомлинського з письменником та педагогом Г. Мединським та ін. Ось як пише академік О. Савченко у передмові «Порадимось з Сухомлинським» до цієї збірки: *«З особливою увагою прочитуються листи до Сухомлинського... і його відповіді на них. У цій переписці виразно відбивається пульс того часу. Але вони мають не лише пізнавальне значення, їх педагогічний смисл залишається дуже затребуваним і в сучасних умовах. Не менш важливим є виразний зв'язок, який побачить вдумливий читач між творами Сухомлинського і описаними життєвими історіями. Як на мене, це листування є моральним прикладом уважного, неформального особистісного ставлення до кожного дописувача, бо за кожним листом складні долі, горе, безпорадність»* (Обережно дитина!, 2008, с. 11).

У збірці вміщено шість листів від батьків школярів, які звертаються до педагога за порадою у вирішенні різних виховних проблем: про непорозуміння між батьками і педагогами, неадекватну систему покарань за неуспішність, а також булінг з боку педагога; неуспішність дитини через хворобу; відсутність індивідуального підходу до кожної дитини, інклюзії, якщо використовувати сучасну термінологію (Обережно дитина!, 2008, с. 15-24).

В. Сухомлинський осмислює це листування, відповідає своїм кореспондентам, використовує його на сторінках своїх педагогічних, публіцистичних та літературно-художніх творів. Нерідко він послуговується звертальною формою – листа, діалогу. Такі тексти ввійшли не лише до збірки «Обережно: дитина», а й до інших творів, що насичені такими звертаннями: «Юний друже!», «Дорогий товаришу», «Молодий учителю» (стаття «Виховуйте розум дитини»), «Дорогі батько й мати» (стаття «Учіть дитину мислити»), «Увага, вихователю!» («Умійте читати душу»), «Шановний читачу» (розділ «Щадіть нервову систему підлітків» книги «Народження громадянина») та багато інших.

П'ятий том вибраних творів педагога серед інших містить статті, назви яких говорять самі за себе: «Лист дочці», «Слово до спадкоємця», «Лист молодому батькові», «Слово до батьків», «Лист про педагогічну етику», «Слово до учнів» (Сухомлинський, Вибрані твори, Т. 5, 1977).

Найбільш знаною його працею, написаною у формі листів, є книга «Листи до сина» (Сухомлинський, Вибрані твори, Т. 3, 1977). Педагогічна майстерність В. Сухомлинського найбільш виразно проявилася в тому, що звичайні, на перший погляд буденні події чи ситуації він використовував як важливі фактори виховного впливу. Кожний маленький епізод, подія з життя школи чи сім'ї стають відправним моментом для змістовної розмови з власними дітьми та їх ровесниками. До цього твору ввійшли тридцять листів, кожен з яких починається вітанням: «Добрий день, дорогий сину!», у кожному батько й син обговорюють різні етичні, моральні, соціальні питання, іноді

сперечаються та не погоджуються один з одним. Якщо коротко узагальнити, про що йдеться у творі, то розуміємо, що бесіди з сином сконцентровані навколо найважливіших для В. Сухомлинського питань: – «для чого людина живе на світі, у чому сенс життя?». Батько і син дискутують щодо таких філософських та етичних понять як патріотизм, любов, щастя, совість, радість, краса, громадянська позиція, стосунки в родині, гендерні ролі чоловіка і жінки, віра, атеїзм, релігія.

У формі листування побудовані «Листи до доньки» (збірка Книга про любов, 1983), в яких педагог розглядає такі надважливі теми як дорослішання, любов, материнство, сім'я, місце жінки в родині і суспільстві, професії, честь і почуття власної гідності, подолання аб'юзивних стосунків між чоловіком та жінкою.

І «Листи до сина», і «Листи дочці», інші педагогічні твори, написані у формі листів, є важливим складником становлення моралі, формування громадянина, які турбували педагога протягом усього його творчого життя. У багатьох своїх працях він використовує цей прийом для донесення своїх педагогічних переконань та ідей до читача. Так, наприклад, стаття «Лист про педагогічну етику» (Сухомлинський, Вибрані твори, Т. 5, 1977), що вперше була опублікована в журналі «Народное образование» («Народна освіта») у 1970 р., побудована як відповідь на лист учительки, яка звернулася до нього із складним педагогічним питанням. Педагогиня поставила учневі незадовільну оцінку, після чого хлопчик утік із дому і не повернувся. Усі винуватили в цьому вчительку – і батьки, і учні, бо вона не зуміла побачити те, що відбувалося в душі хлопчика, що його турбувало, а лише оцінила знання. Попри свою зайнятість В. Сухомлинський навідав цю школу, говорив з директором, з учителькою, з мамою хлопчика, з його однокласниками й до всіх у нього було одне питання: «Що ви знаєте про Анатолія?». Він запитував не про те, як вони оцінювали його знання з математики чи інших предметів, а що він за людина, що його турбує, чим він живе? На щастя, хлопчик знайшовся й після довгого спілкування з ним та його матір'ю В. Сухомлинському «відкрилася картина численних кривд і потрясінь, пережитих хлопцем. Вразливий і сприйнятливий за натурою, хлопець мав особливу здатність протягом тривалого часу носити в душі образу, кривду, збентеження». Описавши в цій статті-лісті складний педагогічний випадок, автор звертається до «шановних колег», й закликає пам'ятати, що «наша місія – оберігати дитяче серце від болю, бід, страждань... Справжня педагогічна етика полягає в тому, щоб дитина сприймала насамперед добро й виховувалася добром».

У цих та багатьох інших своїх працях, промовляючи до читача, В. Сухомлинський весь час спілкується з ним, пише йому умовного листа й, перевіряючи правильність та справедливість своїх міркувань, очікує відгуку. Цей постійний діалог, втілений у педагогічних творах, бере витoki з власного дитинства та юності, перших років роботи вчителем, воєнного досвіду, багаторічної педагогічної практики. У своїх зверненнях до адресатів йому було важливо підкреслити, що його поради, його бачення освітньо-виховного процесу спираються на власний досвід, вистраждані ним, перевірені життям. Переважна більшість його творів містять приклади з його педагогічної

практики, завжди підкріплені оповіданнями, казками, притчами й, звичайно, листами, що тисячами надходили в Павлиську школу від його кореспондентів.

Як відомо, праці В. Сухомлинського, написані у формі листів, мають не вузько біографічне значення – вони адресовані широкому загалу читачів. Це своєрідні публіцистичні «трактати», що перетворювали йогодумки та висловина своєрідні педагогічні декларації.

Отже, епістолярії як складники педагогічних праць В. Сухомлинського, не лише урізноманітнюють та «пожвавлюють» викладення матеріалу, а є специфічними документами епохи, потужним джерелом інформації про життя і творчість педагога, свідчать про його зв'язок з питаннями освіти, виховання, розвитку дитини, постаті учителя тощо.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Отже, основним результатом дослідження листів як частини педагогічного тексту має стати виокремлення нової форми розкриття педагогічної біографістики – епістолярної, що включає цілеспрямований процес пошуку, відбору і аналізу змісту листів, через який розкриваються персонально-особистісні якості Василя Сухомлинського, його педагогічні погляди і підходи, система його пріоритетів, установок і цінностей, віддзеркалюється час, в якому він жив, а також акцентуються педагогічні ідеї, актуальні дотепер.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Сухомлинский, В. (1970). Как на свете жить? *Пионерская правда*. 24 апр., №33; 28 апр., №34; 15 мая, №39; 2 июня, №44; 9 июня, №46; 11 авг., №64; 11 сент., №73.

Сухомлинський, В. (2016). *Я розповім вам казку... : філософія для дітей / [уклад. і авт. вступ. ст. Ольга Сухомлинська]*. Харків: Школа. 574 с.

«Обережно: дитина!»: В. О. Сухомлинський про важких дітей (2008). [упоряд. Т. В. Філімонова; за ред. О. В. Сухомлинської; вступ. ст. «Порадимось з Сухомлинським». СС. 9–12, О. Я. Савченко]. Луганськ: Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. 263 с.

Сухомлинський, В. (1977). *Вибрані твори: в 5 т.* [редкол.: О. Г. Дзевєрін (голова), М. М. Грищенко, С. П. Заволока, О. В. Киричук, В. В. Лазаревський, О. П. Савченко, В. З. Сміль (заст. голови), Г. І. Сухомлинська, М. В. Черпінський]. Київ: Рад. шк., 1976–1977. Т. 5 : Статті. 639 с.

Сухомлинський В. (1977). *Листи до сина: вибрані твори: в 5 т.* Київ: Радянська школа, Т. 3. СС. 582-657.

Письма к дочери. Книга о любви. (1983). [сост.: А. И. Сухомлинская, Л. В. Голованов; вступ. ст. «Раздумья на важную тему», с. 3–8, Л. В. Голованова]. Москва: Молодая гвардия. 191 с.

Сухомлинський В. (1977). *Листи про педагогічну етику : вибрані твори : в 5 т.* Київ: Радянська школа. Т. 5. СС. 591-600.

REFERENCES

Sukhomlinskiy, V. (1970). Как на свете zhit? [How to Live in the World?]. *Pionerskaya pravda*. 24 apr.. No 33; 28 apr.. No 34; 15 maya. No39; 2 iyunya. No 44; 9 iyunya. No 46; 11 avg. No 64; 11 sent. No73. [in Russian]

Sukhomlynskyi, V. (2016). *Ya rozpovim vam kazku... : filosofiiia dlia ditei* [I will Tell You a Fairy Tale... : Philosophy for Children] / [uklad. i avt. vstup. st.OlhaS ukhomlynska]. Kharkiv: Shkola. 574 c. [in Ukrainian]

“Oberezhno: dytna!”: V. O. Sukhomlynskyi pro vazhkykh ditei [“Beware: a child!”: V.O. Sukhomlynsky about difficult children] (2008). [uporiad. T. V. Filimonova; zared. O. Sukhomlynskoj; vstup. st. “Poradymos z Sukhomlynskym”, s. 9–12, O. Ya. Savchenko]. Luhansk: Luhan. nats. un-t im. T. Shevchenka. 263 s. [in Ukrainian]

Sukhomlynskyi, V. (1977). *Vybranitvory: v 5 t.* [Selected Works: in 5 vols.] [redkol.: O. H. Dzeverin (holova), M. M. Hryshchenko, S. P. Zavaloka, O. V. Kyrychuk, V. V. Lazarevskyi, O. P. Savchenko, V. Z. Smal (zast. holovy), H.I.Sukhomlynska, M. V. Cherpinskyi]. Kyiv: Rad. shk., 1976–1977. T. 5 : Statti. 639 s. [in Ukrainian]

Sukhomlynskyi V. (1977). *Lysty do syna: vybrani tvory: v 5 t.* [Letters to Son: Selected Works: in 5 vols.]. Kyiv: Radianska shkola, T. 3. SS. 582-657. [in Ukrainian]

Pisma k docheri. Kniga o lyubvi [Letters to Daughter. A Book about Love.]. (1983). [sost.: A. I. Sukhomlinskaya. L. V. Golovanov; vstup. st. “Razdumia na vazhnuyu temu”. SS. 3–8. L. V. Golovanova]. Moskva: Molodaya gvardiya. 191 s. [in Russian]

Sukhomlynskyi V. O. (1977). *Lysty pro pedahohichn uetyku : vybrani tvory : v 5 t.* [Letters on Pedagogical Ethics : Selected Works : in 5 vols.]. Kyiv: Radianska shkola. T. 5. SS. 591-600. [in Ukrainian]

THE LETTER AS A FORM OF ADDRESS TO THE READER IN THE PEDAGOGICAL WORKS OF V. SUKHOMLYNSKYI

Lesia Sukhomlynska

Researcher at the Department of Pedagogical Source Studies and Biographical Studies at the V. Sukhomlynskyi State Scientific and Pedagogical Library of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID: 0000-0003-3055-5392

e-mail: 1408koala@gmail.com

Abstract. The article carries out a theoretical analysis of an underdeveloped aspect of Vasyl Sukhomlynskyi’s pedagogical heritage – epistolary as a kind of method of addressing the reader, in which a wide range of issues are raised.

The epistolary form of addressing the reader in the pedagogical works of V. Sukhomlynskyi is characterized as a type of micro-historical approach, which is focused on the personal interpretation of the problem and significantly enriches the understanding of the teacher’s educational system. It was revealed that his addressees were officials, teachers, like-minded colleagues, opponents, parents, children, etc. It was established that the purpose of using the epistolary method when writing pedagogical works was the desire for a constant dialogue with the reader to receive

feedback and to strengthen the emotional educational impact. It was found that the above-mentioned method became an extremely effective tool for V. Sukhomlynskyi's translation of new ideas and views on education and upbringing. Educational works that most vividly represent the letter as a form of addressing the reader are singled out, primarily in such works as «Letters to a Son», «Letters to a Daughter», «Letter on Pedagogical Ethics», etc.

The conclusion is made about the importance of such research approaches, which provide an opportunity to comprehensively analyze the pedagogical ideas, experience, and personality of Vasyl Sukhomlynskyi himself.

It was found that the epistolary heritage of the teacher is an integral part of his creativity, contains many original and valuable ideas, but remains insufficiently studied, under-researched and needs further consideration and analysis.

The study of letters as a part of a pedagogical text should be identified as a new form of disclosure of pedagogical biography – epistolary, which includes a purposeful process of searching, selecting and analyzing the content of letters, through which the personality of V. Sukhomlynskyi, his pedagogical views and approaches, the system of his priorities are revealed, attitudes and values, the time in which he lived is reflected, and pedagogical ideas that are still relevant are emphasized.

Keywords: Vasyl Sukhomlynskyi, letters, epistolary, correspondence, education, addressing, reader.

Стаття надійшла до редакції 28.04.2023 р.